

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 9 Issue 3, September 2017, p. 121-139

DOI: 10.9737/hist.2017.545

Birinci Dünya Savaşı'nda Müşir Von Der Goltz Paşa'nın Ordu Komutanlıkları ve Ölümü

*The Army Commandership and Death of Der Goltz Pasha The Marshall During The
World War I*

Yrd. Doç. Dr. Salih KIŞ
(ORCID: 0000-0002-1177-3506)
Selçuk Üniversitesi - Konya

Öz: Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı-Alman askerî ilişkilerinde bir sondu. Almanya, Osmanlı kara ordusunun XIX. yüzyılda başlayan reorganizasyonunda en büyük paya sahip devletti. Sultan II. Abdülhamid döneminde ordunun modernizasyonu için o dönem Avrupa'nın süper gücü olan Almanya'dan askeri uzman talebiyle başlayan süreç, I. Dünya Savaşı'nın bitimine kadar devam etti.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin, Almanya'dan Goltz Paşa'nın Türk ordusunda görevlendirilmesiyle ilgili talebi, paşanın 12 Aralık 1914 tarihinde İstanbul'a gelerek önce askeri danışmanlık ve sonra da I. Ordu Komutanlık görevine atanmasıyla sonuçlanmıştır. Goltz Paşa bu dönemde I. Ordunun görev alanına giren başkentini ve Karadeniz Boğazı'nın savunulması ile ilgili çalışmalar yapmıştır. Fakat Liman Von Sanders Paşa'nın baskısıyla ve Almanya'nın oluruyla Osmanlı Genelkurmayı tarafından 14 Ekim 1915 tarihinde, İstanbul'dan uzaklaştırılmak istenmesinden dolayı, merkezi Bağdat'ta bulunan VI. Ordu Komutanlığına atanmıştır. Irak cephesinde İngiliz ve Rus kuvvetlerini durdurmakla ve İran iç siyasetini Almanya'nın menfaatlerine göre yönlendirmekle görevlendirilmiştir. Goltz Paşa, bu cephede İngiliz kuvvetlerinin teslim oluşunu göremeden 19 Nisan 1916 tarihinde Bağdat'ta ölmüştür. Birinci Dünya Savaşı devam ederken cenazesi, başta Enver Paşa olmak üzere protokolün katılım sağladığı, devlet töreniyle Tarabya Alman askeri mezarlığına defnedilmiştir. Bu çalışmada Goltz Paşa'nın 1914-1916 yılları arasında askeri danışman ve ordu komutanı olarak yaptığı hizmetleri ile savaş devam ederken Osmanlı vatandaşı olmadığı halde kendisi için düzenlenen özel cenaze töreninin ayrıntıları Türk-Alman arşiv belgeleri ışığında ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Almanya, Enver Paşa, İttihat ve Terakki, Bağdat

Abstract : The World War I was an end for the military relationships between Ottoman State and Germany. Germany was the state which owns the biggest share in the re-organization of the Ottoman army which began in the 19.th century. The process which began during the reign of the Sultan Abdülhamid the II. Upon the request of Ottoman State for the military experts from Germany, the super power of Europe at that time lasted until the end of the World War I.

During the World War I, the request of Ottoman State from Germany so that Goltz Pasha is assigned in Turkish Army was accomplished when he came to İstanbul as the military consultant on December 12 1914; afterwards, he was assigned as the Commander of the First Army. During that period, Goltz Pasha worked to defend the capital city and the Trait of Bosphorus which are within the duty borders of the First Army. Upon the insist of Liman Von Sanders Pasha and the approval of Germany, Ottoman General Staff wanted to drive him away from İstanbul and assigned him as the Commander of the 6.th Army whose headquarter is in Baghdad on October the 14, 1915. He was charged with stopping the British and Russian armies in the frontlines in Iraq and orient the domestic politics of İran on behalf of Germany. Goltz Pasha died in Baghdad on April 19, 1916 before he witnessed the surrender of the British Army. While the World War I was in progress, his body was buried in the Tarabya German Military Cemetery through a state ceremony which the protocol members, especially Enver Pasha, participated. In this study, the services of Goltz Pasha as the military consultant and the commander of the first army between 1914 and 1916 and the details of the funeral

Volume 9
Issue 3
September
2017

which was especially organized for him throughout the war although he wasn't a citizen of the Ottoman State will be revealed through Turkish-German documents.

Keywords: Ottoman State, Germany, Enver Pasha, Committee of Union and Progress, Baghdad

Giriş

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin yenileşme faaliyetlerinin merkezinde bulunan kurumu ordusu idi. Avrupa'nın ateşli silahlar ve ordu teşkilatlanması alanındaki hızlı gelişimini takip edemeyen ve bu sebeple savaş alanlarından mağlup ayrılan Osmanlı, çağdaşı olan devletlerin gelişmişlik seviyesine ulaşmak için askeri alanda büyük bir yenileşme hareketi başlatır. Bu sebeple mevcut Askerî teşkilatını lağvetmeden Avrupa standartlarında yeni bir ordu yapılanmasının nüvesini oluşturur. Fakat klasik metotlara göre eğitim ve donanımına sahip Yeniçerilerin isyanı ile bu girişim sonuçsuz kalır. Daha sonra Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren bir cihan devleti hüviyetine kavuşmasında en önemli aktör olan Yeniçeri Ocağı 1826 yılında toplumun bütün kesimlerinin desteği ile ortadan kaldırıldı. Yeniçerilerin bir tehdit unsuru olmaktan çıkmasıyla birlikte, Osmanlı ordusunun Avrupa modelinde yeniden yapılandırılması için bir dizi yenilik hayata geçirildi. Başlangıçta asker alımından, eğitiminden ve donanımından başka Avrupa ordu usullerine göre yeni ordunun hazırlanmasında yabancı uzmanların katkısı gerekli görüldü. Avrupa devletlerinin krallarından ve imparatorlarından askeri uzman talebi bu yüzyılda yoğun olarak gündemde kaldı¹.

III. Selim döneminde askeri alanda yeni bir ıslahat girişimi olarak başlayan Nizam-ı Cedit uygulaması, Yeniçerilerin ayaklanmaları neticesinde sonuçsuz kaldı. Ayaklanma öncesinde Avrupa orduları temelinde yeniden teşkilatlandırılan numune Osmanlı askeri birliği için de Prusya'dan askeri uzmanlar görevlendirilmişti². Halefi II. Mahmud döneminde ise mevcut Yeniçerilerin yanında Sekban-ı Cedit olarak yeni bir askeri birlik tesis edilmiş fakat yoğun muhalefet neticesinde önemli bir gelişim kaydedilememişti. Yeniçerilerin ortadan kaldırılması ile birlikte Asakir-i Mansure-i Muhammediye isimli Avrupa orduları tarzında yeni bir silahlı kuvvetler tesis edilmişti. Ordunun gelişimi ve sürekliliği için batı tarzında eğitim alması içinde Prusya İmparatorluğu'ndan resmî olarak askeri uzmanlar talebinde bulunulmuştu. Başlangıcı her ne kadar III. Selim dönemine kadar gitse de resmi anlamda ilk kez Alman Devleti'nden ordunun modernizasyonu için askeri uzmanlar göndermesi II. Mahmud döneminde talep edilmişti³. Böylece Osmanlı ordusunda Alman subayların istihdamı ile ilgili süreçte başlatılmış oldu.

Osmanlı Devleti'nde II. Mahmud'dan sonra Alman askeri uzmanlar görev yapmakla birlikte II. Abdülhamid dönemine kadar bu görevlendirmeler resmi mahiyette tezahür etmemişti. Aradan geçen yarım asırda ordunun ıslahı için görev alan Almanların tamamı gönüllü olarak Osmanlı ordusunda görev yapmışlardır. Hatta bunların bir kısmı da daha sonra Müslümanlığı seçerek daimî surette orduda istihdam edilmişlerdi.

Osmanlı Devleti'nde II. Abdülhamid dönemi, ordunun yeniden yapılanması noktasında birçok ilki içinde barındıran bir süreçtir. Özellikle devletin 93 Harbi'nden ağır bir mağlubiyetle ayrılması, o döneme kadar yürürlükte olan Fransız modelinin sorgulanmasına sebep olmuştur. Öncesinde ise, Fransa'nın 2 Eylül 1870 tarihinde Prusya'ya karşı yapılan Sedan Savaşı'nı

¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.IV, TTK Yayınları, Ankara 1983, s. 479-480.

² Lothar Rathmann, *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, Çev. Ragıp Zarakolu, Belge Yayınları, İstanbul 2001, s.26-27.

³ Osmanlı ordusu hizmetinde dört yıl görev yapan Yüzbaşı Moltke, İstanbul'dan ailesine ve dostlarına gönderdiği mektupları daha sonra bir araya getirilerek basılmıştır. Helmuth von Moltke, *Briefe über Zustaende und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, Berlin 1882. Bu eser daha sonra Türkçe'ye de çevrilmiştir. Helmuth von Moltke, *Türkiye Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969.

kaybetmesi de önemli bir faktördür. Osmanlı'nın yıkılma aşamasına geldiği 93 Harbi sonrasında ordunun durumu yeniden ele alınmış ve yeni bir modernizasyon hareketine başlanması çerçevesinde birliğini tamamlayan Alman İmparatorluğu'na müracaat edilmiştir⁴. Osmanlı ile Almanya arasında 1880 yılında başlayan Türk ordusunun modernize edilmesi için Alman askeri uzmanların gönderilmesi hususu, yaklaşık iki yıl süren görüşmelerden sonra bir sonuca bağlanmıştır. Alman yetkililer, dört kişiden oluşan ilk askeri uzman grubunu 1882 yılında İstanbul'a göndermişlerdir. Bu ilk grup, Alman ordusu ile bağlarını keserek görev yapacakları süre boyunca Osmanlı ordusunun bir neferi gibi çalışmalarını sürdürmüşlerdir⁵. Alman askeri uzmanların geliştirdiği bir yıl sonra da Colmar Freiherr Von der Goltz Paşa, İstanbul'a Osmanlı askeri okulların genel müfettişi unvanıyla gelmiştir⁶. Goltz Paşa'nın görevi, Osmanlı askeri okullarının eğitimi ve müfredatı ile ilgili düzenlemeler yapmaktır. Daha sonra Osmanlı Devleti'ndeki görev ve sorumlulukları, gösterdiği başarı ve yeteneklerinden dolayı artmıştır. Bu çalışma Goltz Paşa'nın ordu komutanlıkları ve ölümü üzerine olduğundan dolayı 1883-1895 yılları arasında Osmanlı Devleti'ndeki görevleri ve icraatları hakkında bilgi verilmeyecektir⁷.

Osmanlı Devleti'nin hizmetinde 12 yıl çalıştıktan sonra 1895 yılında İstanbul'dan ayrılan Goltz Paşa, I. Dünya Savaşı'na kadar iki kez daha Türkiye'ye gelmiştir. Birincisi II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra olup sadece gezi amaçlıdır. İkincisi ise Ekim 1909 ile Ocak 1910 yılları arasında Osmanlı Harbiye Nezareti'nin teklifi ve Meclis-i Vükela'nın kararı ile Osmanlı ordusunun askeri manevralarını yönetmek üzere davet edilmesidir⁸. Bu tatbikatlarla ordunun bütün teşkilat yapılanması tamamlandı. Bu teşkilatlanma, kolordu karargahlarının komuta kademesi olarak kurulmasıyla ordunun komuta yapısını tamamen değiştirdi. Askeri manevralarla birlikte Osmanlı piyade tümeni Goltz Paşa'nın taktik düşüncelerine dayanan bir anlayışla yeniden düzenlendi. Bu değişiklik 1910 yılı Eylül ayının sonlarında, yıllık sonbahar arazi tatbikatlarından hemen sonra, yürürlüğe girdi⁹. Böylece Goltz Paşa, uzun yıllar Osmanlı askeri okullarındaki görevinin meyvelerini toplamaya başlamıştı.

Goltz Paşa ve I. Ordu

I. Dünya Savaşı'nda İttifak Devletleri safında ve Almanya'nın yanında savaşa giren Osmanlı Devleti, Genelkurmay Başkanlığı başta olmak üzere ordusunun üst düzey kadrolarında Alman subayları istihdam etmişti. Bu subaylardan birisi de Sultan V. Mehmet

⁴ Kemal Beydilli, "Colmar Von der Goltz Paşa'nın Gelişine Kadar Prusya-Alman-Osmanlı Siyasi ve Askeri Münasebetlerine Kısa Bir Bakış", *20.yy Başına Kadar Türk Askeri Eğitiminin Tarihi Gelişimi*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1983, s.17.

⁵ Necmettin Alkan, "II. Abdülhamid Devrinde İstihdam Edilen İlk Alman Askeri Heyetinin Komutanı Otto Von Kaehler ve İki Tarafın Beklentileri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S.43, İstanbul 2007, s.138.

⁶ PA AA, *Türkei 139, R13234, A4069*. Politisches Archiv Auswaertiges Amt devam eden dipnotlarda PA AA şeklinde kısaltılarak ifade edilecektir.

⁷ Goltz Paşa'nın 1883-1895 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde yapmış olduğu hizmetlerle ilgili tarafımdan bir kitap çalışması 2017 yılı içerisinde tamamlanacaktır.

⁸ Ekim 1909-Ocak 1910 yılları arası "Büyük Askeri Manevralar" dönemi olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemde Goltz Paşa'nın yönetimi altında Osmanlı ordusu bir dizi askeri tatbikat ve manevra icra etmiştir. 1909 yılı kasım ayı başında Edirne'de, aynı yılın kasım ortasından aralık ayının sonuna kadar Selanik, Manastır, Serez ve Üsküp'te irili-ufaklı tatbikatlar, atışlar ve manevralar yapılmıştır. 1910 yılının ocak ayında ise İstanbul çevresinde bir kapanış manevrası yaptırılmak suretiyle bu dönemdeki tatbikatlara son verilmiştir. Nurettin Türsan, "General Feldmarschall Colmar Freiherr Von der Goltz'un Türkiye Yaşamı ve Hizmetleri", *20. Yüzyıl Başına Kadar Türk Askeri Eğitiminin Tarihi Gelişimi*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1983, s.42.

⁹ Edward J. Erickson, *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu, Çanakkale, Kutü'l-Amare ve Filistin Cephesi*, Çev. Kerim Bağnaçık, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s.22.

Reşat'ın 17 Aralık 1914 tarihinde geçici surette askeri danışmanlığına atanan Goltz Paşa'dır¹⁰. Goltz Paşa, Osmanlı sultanının askeri danışmanlığına ek olarak Şubat 1915 başlarında Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın müşaviri görevine getirildi¹¹. Ayrıca kendisine kıtaları ve mevzileri teftiş etme yetkisi de verildi¹². Paşa bu görev ile Türk başkumandanlığı kararları üzerinde etkili olma fırsatı yakaladı.

İtilaf Devletlerinin, 1915 Nisan ayında Çanakkale cephesine çıkarma hareketinin başladığı dönemde Goltz Paşa, müşavirlik vazifesi uhdesinde kalmak üzere Osmanlı I. Ordusunun komutanlığına atandı¹³. Bu atama ile ilgili tezkire, Enver Paşa tarafından 15 Nisan 1915 tarihinde sadrazama sunulduktan iki gün sonra onaylanarak yürürlüğe girdi¹⁴. Goltz Paşa, bu arada yeni görevi gereği, sultanın askerî danışmanlığını bırakmıştı. Goltz Paşa, I. Ordu komutanlığına atandıktan sonra askerin maneviyatını yükseltecek önemli bir ordu emirnamesi yayınladı. Bu emirnamede, ordu komutanlığına atandığı için hem Osmanlı Sultanı V. Mehmet Reşat'a hem de Alman İmparatoru II. Wilhelm'e şükranlarını sundu. Goltz Paşa, Osmanlı ordusunun yabancı olmadığı, 30 sene önce Osmanlı askeri saflarına katılarak büyük dostluklar kurduğunu ifade etti. Osmanlı Devleti'nin geçirmiş olduğu kötü günlerden dolayı çok müteessir olduğunu ve kalben dua ederek devletin eski ihtişamına yeniden kavuşmasını arzuladığını bildirdi. Devletin, eski günlerine yavaş yavaş döndüğü bu kutlu günlerde kendisinin de Osmanlı'ya hizmet etmesinin büyük bir onur olduğunu açıkladı. Osmanlı Devleti'nin büyük isteklerinin olduğunu ve bunları yerine getirmenin de bir bedeli bulunduğunu aktardı. Bunun için de çok çalışmak gerektiğini vurguladı. Çünkü düşmanların çok donanımlı, cesur ve hazırlıklı olduğunu, savaşta onlara üstünlük sağlayabilmek adına var güçleri ile çalışmak gerektiğini izah etti. Türk askerinin atalarının şan ve şöhretini daima payidar kılmasının, kendilerine büyük zaferler bahsedebileceğine vurgu yapan Goltz Paşa, "İleri arkadaşlar" ve "Padişahım çok yaşa" sloganları ile sözlerine son verdi¹⁵.

I. Ordunun görevi, Başkent İstanbul'un muhafazası ve bir Rus tehdidine karşı Karadeniz sahillerinin korunması idi. Bu ordu yeni toplanmaktaydı. I. Ordu, 17. Kolordu (5. ve 15. Tümenler) ve 6. Kolordudan (24., 25. ve 26. Tümenler) meydana gelmekteydi. Ordunun toplanması sürecinde ise Goltz Paşa, İstanbul Boğazı ve Çatalca Hattı üzerinde bazı denetimler gerçekleştirmişti¹⁶. Ayrıca yeni birliklerin savaşta kullanılması ve kabiliyetlerinin artırılması

¹⁰ BOA, *HR. SYS*, No.2315/5, 17 Aralık 1914, lef.2-4. Goltz Paşa'nın Osmanlı Sultanı V. Mehmet Reşat'ın askeri danışmanlığa atanmasına karşılık Ferik Zeki Paşa'da Alman İmparatoru II. Wilhelm'in aynı unvanla maiyetine dahil olmuştu. BOA, *HR. SYS*, No.2315/5, 17 Aralık 1914, lef.15-17; Jehuda L. Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, Çev. Fahri Çeliker, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985, s.166; Burhan Oğuz, *Yüzyıllar Boyunca Alman Gerçeği ve Türkler*, Anadolu Aydınlanma Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s.307.

¹¹ Faruk Yılmaz, *İmparatorluk Döneminde Türk-Alman İlişkileri*, *Goltz Paşa'nın Hatıratı*, Berikan Yayınları, Ankara 2004, s.63, 80-81; Jehuda L. Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, s.166.

¹² Goltz Paşa ve maiyeti 15 Şubat 1915 tarihinde ilk teftişini Pertev Paşa'nın kumandasında İzmir'de bulunan IV. Kolorduya yapmıştı. Faruk Yılmaz, *Goltz Paşa'nın Hatıratı*, s.81-82. Ayrıca Goltz Paşa'ya yaptığı çalışmalardan dolayı Osmanlı Devleti tarafından 7 Mart 1915 tarihinde altın Harp İmtiyaz Madalyası verildi, BOA, *İ.TAL*, No. 499/60-1, 15 Mart 1915.

¹³ BOA, *İ.HB*, No.63/30, 16 Nisan 1915; PA AA, *Türkei 139*, R13264, A13232, 15 Nisan 1915, Ek I. Faruk Yılmaz, *Goltz Paşa'nın Hatıratı*, s.95. Hakiki anavatanı Almanya'nın veremediklerinden dolayı üzgün olan Goltz Paşa, "Vatanımın bana ısrarla vermekten imtina ettiği mevki bana gurbet bahşetti. Ona bunun için sonsuza kadar müteşekkir kalacağım." Osmanlı I. Ordu Komutanlığı görevine atanmasını bu duygularla ifade etmişti. Hermann Teske, *Von der Goltz: Ein Kämpfer für den militäerischen Fortschritt*, Göttingen 1957, s.82.

¹⁴ BOA, *BEO*, No.4349/326165, 17 Nisan 1915, lef 2.

¹⁵ ATASE, *BDH*, No.2512/22, tarihsiz, lef 7.

¹⁶ General von Mudro, *Goltz Paşanın Hatırası ve Hal Tercümesi*, Çev. Pertev Demirhan, Kara Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 1953, s.32.

için tatbikatlar icra ettiriyordu¹⁷. I. Ordu, toplanmasından hemen sonra Saroz Körfezi'ne kaydırıldı ve genel karargâhı Gelibolu olarak belirlendi¹⁸.

Goltz Paşa ve maiyetindekiler I. Ordunun yetki alanında olan Karadeniz tabya ve istihkâmlarını Haziran 1915 yılında genel bir teftiştten geçirdiler. Karadeniz sahillerine yapılan askeri gezide, dağların bütün yamaçlarının bir Rus saldırısına karşı hendek ve siperlerle hazırlandığı görüldü. Goltz Paşa, özellikle istihkâmların ve top tabyalarının teftişi sırasında en ince ayrıntısına kadar dikkatle inceledi¹⁹. Genel anlamda teftiş sırasında hazırlıkların tüm hızıyla devam ettiği görüldü. Dolayısıyla bu çalışmaların aralıksız devamı halinde hazırlıkların zamanında bitirileceği noktasında görüş birliği mevcuttu.

Goltz Paşa ve VI. Ordu

Osmanlı I. Ordusunun hazırlıkları devam ederken, Türk ve Alman Hükûmetleri arasında bir dizi görüşme gerçekleştirildi. Alman yetkililer, İran'daki karşılıklı harekâtların daha uyumlu hale getirilmesi için Türklere bir teklifte bulundular. Buna göre, müttefiklerin İran ve Irak havalisindeki askeri ve siyasi etkinliklerinin artırılmasına yönelik, bu bölgede yeni bir ordu teşekkülüne ihtiyaç duyulduğu ifade edildi. Bölgedeki mevcut yapının bir ordu kumandanlığına dönüştürülmesi, başına da Goltz Paşa'nın getirilmesi uygun görüldü²⁰. İran ve Irak gibi çok uzak bölgelerde bu işi elden sevk ve idare etmek için Goltz Paşa gibi nüfuz sahibi bir askere ihtiyaç vardı. Çünkü Goltz Paşa, siyasî duruma hâkimiyetin yanında, merkezden uzak bölgelerdeki stratejik ve taktik şartları da dikkate alabilecek bir şahsiyetti²¹. Bununla birlikte Goltz Paşa, her ne kadar bir ordu komutanı olsa da ilerlemiş yaşına rağmen, sürekli daha etkin bir görev talebinde bulunmaktaydı. Bu talebin gerçek sebebi ise, İstanbul'da kendisine uygun bir çalışma ortamı bulamaması ve Alman askeri heyetin başında bulunan Liman Von Sanders Paşa ile anlaşamamasıydı²². Ayrıca İran içindeki Türk ve Alman faaliyetlerinin birbirlerine yardımcı değil engelleyici bir biçimde gelişmesi, Goltz Paşa'nın uzlaştırıcı özelliğinden faydalanılmak üzere bu göreve getirilmesinde önemli etkendi²³. Bu gerilimlerden etkilenen ve Goltz Paşa'dan daha yüksek verim almak isteyen Enver Paşa da merkezi Bağdat olan askeri kuvvetin başına onun atanmasına onay verdi. Alman Hükûmeti de İran birliklerinin teşkili için 30 kişiden oluşan Alman misyonunu Goltz Paşa'nın emrine verdi²⁴.

Rusya ve İngiltere, birbirlerine rakip olarak, uzun zamandan beri İran'ı sömürgeleştirmek için mücadele ediyorlardı. Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında İran ile yapılan antlaşmalarla, ülkeyi kendi aralarında bölmüşler ve İran'ın savaşta tarafsız kalmasını sağlamışlardı. Bu süreçte İran'ın kuzeyi Rusya'ya, güneyi ise İngiltere'nin tasarrufuna bırakıldı. Almanya, İran'ın tarafsızlığını ihlal eden Rusya ve İngiltere'ye karşı 1915 yılının bahar aylarından itibaren bölgede faaliyetini artırmaya başladı. Bu faaliyetin hedefi de İran ve

¹⁷ Güney Belendir, "Von der Goltz Paşa'nın Türk Ordusundaki Hizmetleri ve Yetişmesinde Katkısı Olduğu Şahsiyetler" 20. Yüzyıl Başına Kadar Türk Askeri Eğitiminin Tarihi Gelişimi, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1983, s.66-67.

¹⁸ Nurettin Türsan, "Von der Goltz'un Türkiye Yaşamı", s.46.

¹⁹ Ahmed İhsan, "Karadeniz Sahillerini Teftiş", *Servet- Fünûn*, No. 1259, 22 Temmuz 1915, s.162; Güney Belendir, "Von der Goltz Paşa", s.65.

²⁰ Burhan Oğuz, *Alman Gerçeği*, s.300.

²¹ Güney Belendir, "Goltz Paşa'nın Hizmetleri", s.67.

²² Liman von Sanders, Gelibolu'daki V. Ordu Komutanlığına atanınca Goltz Paşa'nın I. Ordu Komutanlığına atanmasına şiddetle karşı çıkmasına rağmen engel olamamıştı. Sanders, Goltz Paşa'nın kendisine rakip olmasından çekindiği için sürekli olarak kendisini Alman Hükûmeti'ne şikâyet ediyordu. Nurettin Türsan, "Goltz'un Türkiye Yaşamı", s.45-46.

²³ Faruk Yılmaz, *Goltz Paşa'nın Hatıratı*, s.110-111.

²⁴ Nurettin Türsan, "Von der Goltz'un Türkiye Yaşamı", s.46.

Afganistan'ı Rusya ve İngiltere'ye karşı ayaklandırmak²⁵ ve Osmanlı'nın da yardımıyla bir İslam ittifakı meydana getirmektir²⁶. Bu amaçla I. Ordu Komutanı Goltz Paşa'nın bu bölgede görevlendirilmesine karar verildi.

Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı'nın yerine 5 Ekim 1915 tarihinde Osmanlı Genelkurmayı'nın talimatıyla VI. Ordu kuruldu²⁷. Bu ordunun komutası Enver Paşa'nın emri ile, Osmanlı I. Ordusunun kumandanı olan, Von der Goltz Paşa'ya 14 Ekim 1915 tarihinde verildi²⁸. Enver Paşa'nın bu yeni ordu ile gerçekleştirmeyi hedeflediği amaçlar çok açıktı. Bölgedeki çeşitli müstakil birlikleri bir araya toplayarak Irak cephesini istikrara kavuşturmak ve aynı zamanda 51. ve 52. Piyade Tümenlerinin takviyesiyle İran'a taarruz etmektir²⁹. Başkumandan Vekili Enver Paşa tarafından Goltz Paşa'ya sekiz maddelik bir talimat gönderildi. Buna göre, İran kuvvetlerinin Rusya ve İngiltere'ye karşı kullanılması ve bu devletin bağımsızlığının temini noktasında bütün askerî ve siyasi girişimlerin sevk ve idaresinden sorumlu olduğu bildirildi. VI. Ordu, yeterli kuvvetle İran ihtilalini hazırlamalı ve İran ordusunu kurtulmalıydı. Goltz Paşa, Van Gölü'nün güneyinden Basra Körfezi'ne kadar Türk-İran sınır bölgesindeki mevcut bütün askeri birliklerin yönetiminden sorumlu tutuldu. Paşanın komutasına depo taburları, hudut bölükleri ve jandarma da dahil edildi. Kafkas sınırındaki III. Ordunun da kendisine yardımda bulunacağı ifade edildi³⁰. Osmanlı ve Almanya'nın İran ve Afganistan da bulunan elçileri, konsolosları ve ataşeleri ile İran ve Afganistan'a sevk edilen Türk ve Alman subayları da emrine verildi³¹. İran ordusunun kurulması için gerekli para, silah, cephane ve harp malzemeleri Goltz Paşa'nın emrine tahsis edildi³². Mümkün olduğu takdir de İran topraklarının ele geçirilmesine müsaade edildi. Fakat bu girişim için Osmanlı ordusunun hazır hâle gelmesi mutlaka beklenmeliydi³³.

Goltz Paşa, 3 Kasım 1915 tarihinde³⁴ Bağdat'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrılacağını bildirmesine rağmen 15 Kasım 1915 tarihinde Haydarpaşa Garı'ndan trenle hareket etti³⁵. Paşa

²⁵ PA AA, *Türkei 139*, R13267, A30142, 18 Ekim 1915. İran'daki hareketi desteklemek için Osmanlı ve Almanya'nın göndereceği bütün silah, cephane, para ve teçhizatın kullanılmasında tek söz sahibi Goltz Paşa olacaktır.

²⁶ Faruk Yılmaz, *Goltz Paşa'nın Hatıratı*, s.113.

²⁷ Enver Paşa, Goltz Paşa'nın İran'daki askeri ve siyasi faaliyetleri yönetmesini istediği telgrafını 5 Ekim 1915 tarihinde göndermişti. Faruk Yılmaz, *Goltz Paşa'nın Hatıratı*, s.110-111; Edward J. Erickson, *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu*, s.118.

²⁸ ATASE, *BDH*, No.195-250-825, 14 Ekim 1915, lef 1. Osmanlı I. Ordu kumandanlığına bir atama yapıldığı kadar Goltz Paşa hem VI. Ordu hem de I. Ordu kumandanlığı görevini icra edecekti. ATASE, *BDH*, No.14-1-72, 14 Ekim 1915, lef 3. Güney Belendir, "Goltz Paşa'nın Hizmetleri", s.73. Goltz Paşa, Almanya'da kendi fikirlerini uygulama alanına koyabileceği bir göreve getirilmemişti. VI. Ordu komutanlığına atandığı zaman, hatıra defterine şu notu yazmıştı: "Vatanımın benden ısrarla esirgediği görevi, sonunda bana yabancı diyar verdi. Bunun için o diyara ebediyen minnettar kalacağım." Nurettin Türsan, "Von der Goltz'un Türkiye Yaşamı", s.46.

²⁹ Edward J. Erickson, *I. Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu*, s.118.

³⁰ Enver Paşa, merkezi Bağdat'ta bulunan VI. Ordu'ya yardım etmek amacıyla, III. Ordunun 20 Kasım 1915 tarihinde İran'a yürüyecek Rus Ordularını Kafkasya'da tutmak amacıyla taarruz etmelerini bildirdi. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı*, C.I, Ankara 1993, s.866; Orhan Avcı, "Irak'ta Türk Cephesi (1914-1918)", *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti*, Ed. Ali Arslan-Mustafa Selçuk, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015, s.215.

³¹ ATASE, *BDH*, No.14-1-72, 14 Ekim 1915, lef 1.

³² Rifat Önsoy, *Türkiye'deki Almanya 1914-1918*, Atlas Yayınları, Ankara 2004, s.63.

³³ Salih Mayakuşu, *Goltz Paşa'nın Hatıratı*, Askeri Matbaa, İstanbul 1932, s.36; Faruk Yılmaz, *Goltz Paşa'nın Hatıratı*, s.114-123; Selçuk Duman, *II. Meşrutiyet'ten İngiliz Mandatlığına Irak (1908-1922)*, Berikan Yayınları, Ankara 2010, s.124-125.

³⁴ ATASE, *BDH*, No.14-1-72, 14 Ekim 1915, lef 3. Goltz Paşa'nın yola çıkması ile birlikte Osmanlı Devleti'nin Tahran Sefiri Asım Bey'e durum hakkında bilgi verildi. BOA, *HR.SYS*, No.2338/91, 18 Kasım 1915.

³⁵ Faruk Yılmaz, *Goltz Paşa'nın Hatıratı*, s.125.

ve beraberindekiler³⁶, Anadolu üzerinden demiryolunu, karayolunu ve nehir yolunu kullanarak yolculuk yapmışlardı³⁷. Heyet, 26 Kasım 1915 tarihinde Konya'ya ulaşmış ve 3 günlük konaklamanın ardından 29 Kasım 1915 tarihinde Bağdat'a ulaşmak üzere tekrar yola çıkmıştır³⁸. Goltz Paşa ve maiyeti, uzun bir yolculuktan sonra 6 Aralık 1915 tarihinde Bağdat'a ulaştı³⁹. Bu süre zarfında Osmanlı Hükûmeti, bölgede faaliyet gösteren Osmanlı devlet adamlarına Goltz Paşa'ya her türlü kolaylığın gösterilmesini ve yardımın yapılmasını emretti⁴⁰.

Osmanlı VI. Ordu Komutanı Goltz Paşa, başarısız taarruzlar sonrası vaktinde gözlemler yapmak amacıyla 12 Aralık 1915 tarihinde Nurettin Paşa'nın karargâhına geldi. Goltz Paşa, Buradaki Osmanlı birliklerinin direk taarruzlardan vazgeçerek Kut'ül-Amara'daki İngilizlere baskı yapmasını emretti. Böylece güneyden gelen düşman kuvvetleri durdurulacak ve geri püskürtülecekti. Şehrin kuşatılarak teslim zorlanması ve güneydeki mevzilerin ele geçirilmesi bu sayede mümkün olacaktı. Ayrıca Goltz Paşa, İran'a gönderilmek üzere bir müfreze hazırlanmasını istedi. Hazırlanan müfreze, 17 Aralık 1915 tarihinde nehir yoluyla Bağdat'a gönderildi. Bu müfreze içinde İran harekâtı için hazırlanan 3 Piyade Taburu 4 ağır makineli tüfek ve 4 top mevcuttu⁴¹. Bu müfrezeyle Miralay Bale isimli bir Alman subayı komuta ediyordu⁴². İran'daki harekâtı yönetmek isteyen Goltz Paşa'da kısa bir süre sonra Bağdat'a hareket etti⁴³. Goltz Paşa'nın İran'a gönderdiği altı tabur kadar olan bu kuvvetler, Kırmanşah'ta taarruza uğradıklarından sınıra çekilmişlerdi⁴⁴. Kut'ül Amara'da İngilizlere karşı yapılmış olan son hücum başarısız olunca, aralık ayı sonunda 35. Tümen ve ocak ayı başında da 52. Tümen Şeyh Sait'e gönderilmişlerdi. Irak'taki Osmanlı kuvvetleri 18. Kolordu ile Şeyh Sait mevzilerindeki kuvvetlerle birlikte 13. Kolordu (35., 41. ve 51. Tümenler) Kut'ül Amara'yı iki grup halinde kuşatmışlardı⁴⁵.

Müşir Goltz Paşa, 21 Aralık 1915 tarihinde Irak'taki Osmanlı kuvvetlerini yeniden düzenleyen 1 numaralı genel emrini yayınladı. Bu emir ile, Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı, Irak Ordusu Komutanlığı adını aldı. VI. Ordunun diğer bağlı birlikleri; İran kolu, XII. ve XIII. Kolordu Garnizon Komutanlığı, Şat Filosu-Deniz Komodorluğu ve VI. Ordu Menzil Müfettişliği idi. Kısa bir süre sonra, 1 Ocak 1916 tarihinde Irak Ordusu Irak Grubu

³⁶ Goltz Paşa'nın maiyetinde; Alman Kurmay Başkanı Albay Bobby, Türk Kurmay Başkanı Albay Kazım Bey (Karabekir), Yüzbaşı Restorf, Siyasi Müşavir Başkonsolos Dr. Fassel ve İrtibat Subayı Yüzbaşı Mukbil Bey bulunuyordu. Hans Rohde, *Asya İçin Mücadele I. Kitap Şark Meselesi*, Çev. Binbaşı Nihat, İstanbul Askeri Matbaa, İstanbul 1932, s.85; Faruk Yılmaz, *Goltz Paşa'nın Hatıratı*, s.126.

³⁷ Goltz Paşa ve beraberindekiler İstanbul'dan Bağdat'a ulaşmak için Eskişehir, Kütahya, Afyon, Konya, İskenderun, Halep, Samarra ve Bağdat güzergâhını kullanmışlardır. Faruk Yılmaz, *Goltz Paşa'nın Hatıratı*, s.123.

³⁸ BOA, *DH.EUM. 4.ŞB.*, No.4/5, 16 Kasım 1915. Konya Valisi Sami Rıfat tarafından karşılanan heyet, görüşmenin ardından kendilerine tahsis edilen arabalarla cami ve tarihi mekanları gezdi. BOA, *DH.ŞFR*, No.497/107, 17 Kasım 1915; ATASE, *BDH*, No.195-814-824, 29 Kasım 1915, lef 30; ATASE, *BDH*, No.195-814-825, 26 Kasım 1915, lef 31.

³⁹ Faruk Yılmaz, *Goltz Paşa'nın Hatıratı*, s.130.

⁴⁰ BOA, *HR.SYS*, No.2339/10, 12 Aralık 1915, lef 1-2. Tahran Sefiri Asım Bey, gelen emir üzerine Goltz Paşa'ya her türlü yardımın yapılacağını ama devlete ait siyasi raporların bir ordu komutanına verilemeyeceğini bildirdi. BOA, *DH.ŞFR*, No.503/15, 29 Aralık 1915, lef 1-4. Cihad-ı Ekber ilan eden Osmanlı Devleti için Goltz Paşa'nın Irak'ta görevlendirilmesinin sakıncaları vardı. Halkın nazarında iyi bir tesir uyandırmadığı bölgedeki Osmanlı memurları tarafından sürekli İstanbul'a rapor ediliyordu.

⁴¹ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi*, C.III, İstanbul 1991, s.181.

⁴² Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri I. Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, C.X, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985, s.316.

⁴³ Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! I. Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, s.135; Nurettin Türsan, "Von der Goltz'un Türkiye Yaşamı", s.46.

⁴⁴ Fevzi Çakmak, *Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekâtı, Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya'da İran'da*, Yay. Haz. Ahmet Tetik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s.181.

⁴⁵ Genelkurmay Başkanlığı, *I. Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s.317.

Komutanlığı olarak tekrar düzenlendi. İran kolunun adı da Bağdat Grubu oldu⁴⁶. Böyle bir değişiklik Goltz Paşa'nın maiyetindeki kurmay subaylarının etkinliğinden dolayı meydana geldi.

Goltz Paşa 13 Ocak 1916 tarihinde VI. Osmanlı Ordusunun komutasını Felahiye'de resmen devraldı. Bir gün sonra da yaptığı hizmetlerden dolayı Halil Paşa'ya birinci rütbeden Alman Harp madalyası verdi⁴⁷. Goltz Paşa'nın ordu üzerindeki etkinliğinin artmasından dolayı bu cephede sürekli ilerleme kaydeden İngiliz-Hint kuvvetleri durduruldu. İngiliz ordusu 23 Ocak 1916 tarihinde Bağdat yakınlarından geri çekilerek Kut'ül Amara'da sıkıştırıldı. Buradaki ordunun kurtarılması için Dicle üzerinden gelen İngiliz taze kuvvetlerinin ve İran topraklarına giren Rus birliklerinin bütün çalışmaları sonucu değiştiremedi⁴⁸.

Kut'ül Amara'da alınan önlemlerle birlikte hem Türk hem de İngiliz birlikleri yaptıkları taarruzlarla birbirlerine üstünlük sağlamaya çalışmışlardı. Türk birliklerinin komutanı olan Nurettin Paşa'nın takviye kuvvet beklemeden yaptırmış olduğu hücumları Goltz Paşa engellemeye çalışmıştır. Çünkü iyi mevzilenmiş İngiliz kuvvetlerinin yenilgiye uğratılması için siper savaşlarını bilen tecrübeli askerlere ihtiyaç olduğu görülmüştü. Buna rağmen Goltz Paşa'nın yokluğunda Nurettin Paşa, Kut'ül Amara'da bulunan İngiliz kuvvetlerine yeni bir taarruz yapmış ve başarılı olamamıştı. Hatta bu başarısızlığından dolayı Enver Paşa tarafından 20 Ocak 1916 tarihinde görevden alınarak yerine Halil Bey atanmıştı⁴⁹. Osmanlı VI. Ordu komutanı Goltz Paşa olmasına rağmen seferlerin günlük idaresini Türk komutanların idaresine bırakmıştı. Bu sebeple görev değişikliği konusunda herhangi bir girişimde bulunmadı. Görev değişikliğinden sonra, aynı zamanda Enver Paşa'nın amcası olan Halil Bey, Nurettin Paşa tarafından yapılan taktik konuşlanmayı değiştirmede⁵⁰.

Goltz Paşa Ocak 1916 tarihinden sonra takip eden günlerde de Kut'ül Amara önlerinde kaldı. Yaptığı keşifler neticesinde parçalanmış Osmanlı kuvvetlerini iki kola ayırarak yeniden düzenledi. Birinci kol ile Kut'ül Amara'da General Towshend muhasara edilirken ikinci kol ile de Dicle nehri boyunca ilerlemekte olan İngiliz kuvvetlerinin önü kesildi. Goltz Paşa'nın almış olduğu tedbirlerden sonra İngilizler 21 Ocak 1916 tarihinde ablukayı yarmak için Fellâhiye'de bir taarruz gerçekleştirmişlerdi. Fakat Türk birliklerinin iyi mevzi almalarından dolayı İngilizler geri püskürtülmekle kalmadılar ağır bir mağlubiyet de aldılar. Fellâhiye Muharebesi olarak tarihe geçen bu zaferle birlikte üstünlük Türk ordusunun eline geçmişti. Ocak ayı sonlarında General Towshend, kuvvetini teslim etme seçeneğini düşünmeye başladı. Kut'ül Amara'da kuşatılan İngiliz birliklerinin giderek kötüleşen durumunu gören Halil Bey, onların açlıkla teslim olması konusunda kararlı bir tutum sergiledi. Buna ek olarak kasabanın sürekli top ateşi altında bulundurulması ve sahte taarruzlarla İngiliz askerlerin yorulması büyük bir başarı ile gerçekleştirildi. İngiliz kuvvetlerinin Şubat ve Mart aylarında yapmış oldukları taarruzlar ve yarma hareketleri başarısızlıkla sonuçlandı. Goltz Paşa, Kut'ül Amara'da kuşatılmış İngiliz birliklerinin çok kısa sürede teslim olacaklarını öngörmüştü. Bu sebeple Halil Bey komutasındaki birliklerin daha iyi mevzi almalarını emretti⁵¹.

General Towshend komutasındaki İngiliz kuvvetleri birincisi 9 Nisan ve ikincisi 17-18 Nisan olan iki büyük taarruz gerçekleştirdiler. Her iki hücumda da Türk birliklerine üstünlük

⁴⁶ Edward J. Erickson, *I. Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu*, s.140.

⁴⁷ Halil Paşa, *İttihad ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş*, Haz. Taylan Sorgun, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2007, s.129, 131.

⁴⁸ Erich von Falkenheim, *General Falkenheim'in Hatıratı*, Haz. Faruk Yılmaz, Berikan Yayınları, Ankara 2002, s.170.

⁴⁹ Faruk Yılmaz, *Goltz Paşa'nın Hatıratı*, s.138.

⁵⁰ Edward J. Erickson, *I. Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu*, s.212.

⁵¹ Faruk Yılmaz, *Goltz Paşa'nın Hatıratı*, s.159.

sağlayamadılar. Goltz Paşa'nın her iki taarruz öncesinde de vermiş olduğu direktifleri aynen uygulayan Halil Bey komutasında Osmanlı VI. Ordusu büyük bir zafer kazanmıştı. İngilizler başarısız bu iki girişimden sonra 27 Nisan 1916 tarihinde teslim şartlarını görüşmek üzere Türk tarafı ile iletişime geçtiler. İngilizlerin taarruzlarında hasta yatağında iken cepheden haberler alan Goltz Paşa, İngilizlerin yenilgiye uğratıldığını ve teslim olmalarını öğrenmeden 19 Nisan 1916 tarihinde Bağdat'ta öldü.

Goltz Paşa'nın Ölümü ve Cenaze Töreni

Goltz Paşa, Kut'ül Amara'da Türk birliklerinin durumu tamamıyla kontrol altına almalarına olanak sağlayan tedbirleri aldıktan sonra 31 Mart 1916 tarihinde Bağdat'a döndü. Dönüş yolunda zaman kaybetmemek adına kendisine tahsis edilen aracı beklemezsizin hasta ve yaralıların bulunduğu bir vapurla seyahat etmek zorunda kalmıştı⁵². Vapurdaki hastalardan bulaşan mikrobun belirtileri 9 Nisan 1916 tarihinde görülmeye başlandı. Paşa, 10 Nisan günü kendini pek iyi hissetmemiş ve 11 Nisan günü şiddetli baş ağrısı ve ateşle uyanmıştı⁵³. Goltz Paşa'nın 12 Nisan 1916 tarihinde Dr. Haerle, Dr. Sandrock ve Dr. Abdülkadir Bey tarafından yapılan doktor muayenesinde kendisine lekeli humma (Tifüs) hastalığı teşhisi konuldu⁵⁴. Fakat hem doktoru hem de maiyetinde bulunan subaylar tarafından tifüse yakalandığı kendisine söylenmedi. Bu tarihten itibaren giderek durumu ağırlaşan Goltz Paşa'nın görevini aksatmaya başlaması ile birlikte VI. Ordu'ya gelen raporlara ve telgraflara Kurmay subayı Yarbay Kazım Bey (Karabekir), Paşa adına imza atmaya başlamıştı⁵⁵.

VI. Ordu kumandanı Goltz Paşa, hastalığının 11. günü olan 19 Nisan 1916 tarihinde öğleden sonra saat 14:45'te lekeli humma ve akciğer enfeksiyonuna⁵⁶ bağlı rahatsızlıklardan dolayı öldü⁵⁷. VI. Ordu Kumandanı Vekili Halil Paşa tarafından Goltz Paşa'nın ölüm haberi 19 Nisan 1916 tarihinde Başkumandanlık Vekaletine bildirildi⁵⁸. Hemen akabinde ise Paşa'nın ölümünün ardından VI. Ordu Kumandanlığından ve sonrasında Başkumandanlık Vekaletinden bir tebliğ yayınlanmıştı⁵⁹. Goltz Paşa'nın lekeli humma hastalığına yakalandığı ve şifa bulmayarak 19 Nisan Çarşamba günü öldüğü bildirilmişti. Ayrıca bu tebliğde, Osmanlı ordusunun emsalini ancak asırların yetiştirebildiği dahi bir muallimini ve pek büyük bir mihmandarını kaybettiği ifade edilmişti⁶⁰. Goltz Paşa'nın ölümünden sonra Enver Paşa tarafından VI. Ordu Kumandanlığı görevine getirilen Halil Paşa, Paşa'nın ölümünü Türk Ordusu için büyük bir kayıp olarak nitelendirerek şu ifadeleri kullanmıştı: "Feldmareşal kendi askerlik hayatının yarısını bizim ordumuzun tekamülü hususuna hasretmiştir. Onun iradesi altındaki kıtalarımız tarafından elde edilen şanlı zaferin semeresini görmesi nasip olduğu anda, kendi öz vatani gibi sevdiği bu memlekette elim bir hastalık onu elimizden aldı. Cepheye onun mukaddes ruhunu şadedecek zaferler tespit edildiği sırada Mareşal hayata gözlerini kapadı."⁶¹

Görevi başında hayatını kaybeden Goltz Paşa'nın defin işlemleri 21 Nisan 1916 tarihinde gerçekleştirilmişti. Top atışları eşliğinde büyük bir kabalığın nezaretinde cenazesi Bağdat'ta

⁵² Perteve Demirhan, *Generalfeldmarschall Colmar Freiherr Von der Goltz*, Das Lebensbild eines grossen Soldaten, Göttingen 1960, s.231.

⁵³ Sırrı Altıparmak, "Colmar Freiherr Von der Goltz Paşa'nın Biyografisi", *20. Yüzyıl Başına Kadar Türk Askeri Eğitiminin Tarihi Gelişimi*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1983, s.55.

⁵⁴ Carl Alexander Kretlow, *Generalfeldmarschall Colmar Freiherr Von der Goltz Pascha*, Ferdinand Schöningh, Paderborn 2012, 527.

⁵⁵ ATASE, *BDH*, No.198-834, 12 Nisan 1916, lef 4.

⁵⁶ Perteve Demirhan, *Von der Goltz*, s.231.

⁵⁷ ATASE, *BDH*, No.2663-123, 19 Nisan 1916, lef 2.

⁵⁸ ATASE, *BDH*, No.198-834, 19 Nisan 1916, lef 2.

⁵⁹ ATASE, *BDH*, No.2090-11, 23 Nisan 1916.

⁶⁰ ATASE, *BDH*, No.2663-123, 22 Nisan 1916.

⁶¹ Güney Belendir, "Goltz Paşa'nın Hizmetleri", s.69.

Dicle Nehri'nin kenarında bir tepeye defnedildi. Bu cenaze töreninden kısa bir süre sonra yani 29 Nisan 1916 tarihinde İngilizler Kut'ül Amara'da Türk ordusuna teslim olmuşlardı. O günün akşamında Türk ve Arap ahali tarafından Goltz Paşa'ya duyulan saygının bir göstergesi olarak bir olay yaşandı. Kut'ül Amara Zaferi'ni kutlamak isteyen ahali ellerinde meşalelerle Bağdat sokaklarından geçerek Paşa'nın mezarına doğru yürüyüşe geçmişti. Kalabalığın başında VI. Ordu Kumandanı Halil Paşa bulunmaktaydı. Kut'ül Amara Zaferi bizzat kumandan tarafından beraberindeki ahali ile birlikte Goltz Paşa'ya müjdeleniyordu⁶². Bu durum hem ordu içinde hem de halk nezdinde Goltz Paşa'nın önemini vurgular niteliktedir.

V. Ordu Kumandanı Liman Von Sanders Paşa, araları hiçbir zaman iyi olmayan Goltz Paşa'nın ölüm haberini aldıktan sonra Başkumandanlık Vekaletine 27 Nisan 1916 tarihli bir taziye telgrafı göndermişti. Enver Paşa tarafından da bu taziyeye bir teşekkür telgrafı ile karşılık vermişti⁶³. Sultan Mehmed Reşad, Goltz Paşa'nın ölümü dolayısıyla üzüntülerini ve taziyelerini bildiren bir telgrafı Alman İmparatoru II. Wilhelm'e gönderdi. Alman İmparatoru'nun bu taziye telgrafına karşılık gönderdiği teşekkür yazısında Goltz Paşa'nın büyük bir asker olduğu ve hatırası Türk ve Alman ilişkilerinin samimi boyutta gelişmesine ve silah arkadaşlığının devam etmesine her zaman katkı sağlayacağını ümit ettiğini bildirmişti⁶⁴. Ayrıca Paşa'nın ölümünden dolayı Irak Kuvve-i Milliyesi Reisi Nizamül Sultan tarafından da Osmanlı Sultanı Mehmed Reşad'a bir taziye telgrafı gönderilmişti⁶⁵. Osmanlı Sultanı da bu taziyesi yazısına teşekkür hüviyetinde bir resmi yazı ile cevap vermişti⁶⁶. Goltz Paşa'nın ölümünden dolayı öncelikli olarak Osmanlı ordusu, Başkumandanlık, saray ve İttifak Devletleri büyük bir kayıp yaşamışlardı. Bu durum, tarafların birbirlerine gönderdikleri ve üzüntülerini paylaştıklarını gösterdikleri taziye yazılarından da anlaşılmaktaydı.

Yerli ve yabancı basın Goltz Paşa'nın vefat haberini kısa süre içinde sürmanşetten okuyucularına duyurdu. Osmanlı gazeteleri ve dergileri Tanin, *Tercüman-ı Hakikat* ve *Servet-i Fünun*'un yanı sıra Almanya ve Avusturya gazeteleri de Goltz Paşa'nın kişiliğini ve çalışma disiplini ön plana çıkararak vefat ettiğini kamuoyuna bildirdiler⁶⁷. Harp Mecmuası'nda Goltz Paşa için kaleme alınan vefat yazısında yer bulan şu ifadeler Türk Milletinin duygularına tercüman olmaktadır: "Büyük Goltz Paşa, ölüm seni bizden zamansız aldı. Pek sevdiğin bu millet sana ikinci vatanın olan bu topraklar, seni daha mesut ve zaferli günlerinde arasında görmek isterdi... Irak'ın zaferli günlerinde seni tabutunda değil, Kût'ül-Ammare kalesine yeniden dikilen al sancağımızın gölgesi altında takım takım geçen esir alayını neşe ile seyrederken görmek isterdik... Bize iyiliklerin çoktur. Geçen kara günlerimizde sesin daima bizim için yükseldi... Muhterem tabutunu omuzlarında taşıyan asker talebelerin ve sana uzaktan ruhunun şadlığına dua eden bütün sevdiklerin bu hizmetlerini unutmayacaklardır. Büyük Goltz Paşa, ismin aramızda hep böyle yad edilecektir. Ne kadar arzu ederdik, cesedin bu sevdiğin topraklarda müsterih kalsaydı..."⁶⁸

Bağdat'ta düzenlenen cenaze töreni ve defin işlemlerinden sonra 30 Nisan 1916 tarihinde Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi, Goltz Paşa'nın mezarının Berlin'e nakledilmesi ile ilgili

⁶² Perteve Demirhan, *Goltz Paşanın Hatırası*, s.35-36.

⁶³ ATASE, *BDH*, No.20-96, 27-28 Nisan 1916, lef 1-2.

⁶⁴ BOA, *HR.SYS*, No.2419/101, 22 Nisan 1916, lef 1.

⁶⁵ BOA, *İ.DUİT*, No.12/63, 15 Mayıs 1916; BOA, *HR.SYS*, No.2419/89, 15 Mayıs 1916, lef 1.

⁶⁶ BOA, *BEO*, No.4414/330986, 16 Mayıs 1916.

⁶⁷ BOA, *HR.SYS*, No.2420/9, 11 Mayıs 1916; Tanin, "Goltz Paşanın Vefatı", No. 2644, 23 Nisan 1916, s.1; *Tercüman-ı Hakikat*, "Büyük ve Elim Bir Zayi", No.12580, 23 Nisan 1916, s.1-2; *Tercüman-ı Hakikat*, "Goltz Paşanın Zevcesine Taziye-i Şahane", No.12581, 24 Nisan 1916, s.1; Ahmed İhsan, "Müşir Von der Golç Paşa", *Servet-i Fünun*, No.1297, 27 Nisan 1916, s.274-279.

⁶⁸ Harp Mecmuası, "Büyük Golç Paşa", S.9, Mayıs 1916, s.141.

isteğini Türk makamlarına ilettili. Bu istek, Türk makamları tarafından görüşülerek Almanya'ya olumlu görüş bildirildi. Goltz Paşa'nın cesedinin tahnit usulleri gerçekleştirilerek İstanbul'a gönderilmesi hususu merkezi Bağdat'ta bulunan VI. Ordu Kumandanlığına bildirildi⁶⁹. Fakat bu noktada Goltz Paşa'nın zevcesi, eşinin öldüğü takdirde mezarının İstanbul'da bulunmasını vasiyet ettiğini açıkladı. Goltz Paşa'nın eşinin bu açıklaması ile birlikte Osmanlı Devleti yola çıkarılan cenazeyi beklerken bir cenaze töreni için hazırlıklara başladı. Cenaze töreni, Harbiye Nezareti tarafından Beyazıt Meydanı'nda 24 Haziran 1916 Cumartesi günü saat 16:30'da icra edilecekti. Tören için nezaret tarafından matbu bir program dahi bastırılmıştı. Cenaze programı 15 maddeden ve 3 şekilden ibaretti⁷⁰.

Cenaze merasimi yukarıda belirtilen tarih ve saatte başlayıp aynı gün sona erdirilecekti. Goltz Paşa'nın Osmanlı kalpağı ve Alman general şapkası⁷¹ bulunan ve Türk ve Alman bayraklarına sarılı naaşı⁷² Harbiye Nezareti önünden alınarak Beyazıt- Divanyolu-Gülhane Parkı istikametinde Sarayburnu İskelesi'ne oradan da deniz yoluyla Tarabya'daki Alman Büyükelçiliği bahçesine defnedilecekti. Törene askeri daire ve şubelerden birer veya ikişer kişi ile İstanbul'da bulunan askeri kıta komutanlarının oluru ile yeteri miktarda asker katılacaktı. Cenaze merasimine katılacak subaylar selamlık elbiseleriyle siviller ise resmi redingot ile geleceklerdi. Cenaze merasiminde hazır bulunacak şahıslar saat 16:15'te meydana hazır bulunacaklardı. Törene gelecek şahıslar, meydana Beyazıt kapısından girecekler ve törende hazır bulunacakları mevkiiler yine görevli memurlar tarafından kendilerine gösterilecekti. Tabutun yanında Osmanlı ve Alman nöbetçiler ile Yavuz Sultan Selim zırhlısının bandosu bulunacaktı. Goltz Paşa'nın nişanları birer Osmanlı ve Alman subayı tarafından taşınacaktı. Paşa'nın atı seyisi tarafından cenazenin arkasından götürülecekti. Cenaze törenine gönderilen çelenkleri taşımak için ise Boğazlar Umum Kumandanlığından, Merkez Kumandanlığından ve Alman Garnizon Kumandanlığından 15'er küçük zabıt tayin edilecekti. Cenazenin taşınacağı, altı seyis ile üç çift hayvan koşulmuş, top arabasını I. Ordu ile Karargâh-ı Umumi 4. Şube Müdürü Miralay Bichoff Bey idare edecekti. Cenaze alayına ise I. Kolordu Komutanı Mehmed Ali Paşa önder olacaktı. Kendisine teşrifatı umumiden bir kişi ile birlikte askeri teşrifatçısı, Merkez kumandanı ve Alman Garnizon kıdemlisi eşlik edecekti. Törene katılacak askeri kıtalar yürüyüş sırasıyla şu şekilde dizilecekti:

- a-Süvari Küçük Zabıt Mektebi (Atlı bir bölük halinde)
- b-Harbiye Mızıkası
- c-Merkez Muhafız Taburu
- d-Bahriye Silah Endaz Taburu
- e-Bir Batarya Top
- f-Bahriye Mızıkası
- g-Bir Avusturya Müfreze Askeriyesi
- h-Bir Alman Bahriye Bölüğü
- ı-Bir Alman Piyade Bölüğü
- i-Maiyet-i Seniye Piyade Bölüğü

⁶⁹ BOA, *HR.SYS*, No.2419/126, 30 Nisan 1916, lef 1.

⁷⁰ ATASE, *BDH*, No.2565-7, 22 Haziran 1916, lef 1. Bak. Ek II.

⁷¹ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. III, Eser Neşriyat, İstanbul 1977, s.722.

⁷² *Tanin*, "Goltz Paşanın Tabutu", No.2707, 25 Haziran 1916, s.1; Cemal Kutay, *Türk-Alman Tarihi Kader Bağı*, Ercan Holding Yayınları, İstanbul 1986, s.67.

j-Yavuz Sultan Selim Zırhlısının Bandosu⁷³

Bu askeri kıtalar saat 16:45'te başlangıcı Harbiye Nezareti giriş kapısına sonu da yaklaşık Çemberlitaş hizalarında olacak şekilde hazır bulunacaklardı. Cenazenin geleceği Sarayburnu noktasında ise İtfaiye Taburuna mensup 100 askerden oluşan bir bölük üç manevra fişeği ile silah atışı yapacaktı. Cenaze töreni saat 16:30'da başladığında tabutun yanında bulunan bir papaz yaklaşık 25 dakika dua edecekti. Duadan hemen sonra Nezaretten bir kişi resmi konuşma yapacaktı. Bu konuşmayı Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa yapmıştı⁷⁴. Enver Paşa'nın konuşmasından sonra Goltz Paşa'nın ailesine resmi taziyede bulunulacaktı. Sonrasında ise cenaze top arabasına konulacak ve Mehmed Ali Paşa'nın işareti ile alay harekete geçecekti. Cenaze törenine katılacak devlet görevlileri, arzu etmeleri halinde, Beyazıt Meydanı'na kadar cenazeyi yaya olarak takip edeceklerdi. Bu şahıslar daha sonra otomobil ve arabalarına binerek Sarayburnu'na kadar araçlarla cenaze alayının en arkasından gideceklerdi. Cenaze alayının hareketi ile birlikte bando ve mızıklar matem havası çalacaklardı. Yürüyüş tertibi ise şu şekilde olacaktır:

- 1-Askeri Kıtalar
- 2-Alman Bahriye Bölüğü
- 3-Alman Piyade Bölüğü
- 4-Maiyet-i Seniye Piyade Bölüğü
- 5-Yavuz Sultan Selim Zırhlısı Mızıkası
- 6-Goltz Paşa'nın Nişanlarını Taşıyan İki Subay
- 7-Cenaze Arabası
- 8-Goltz Paşa'nın Binek Hayvanı
- 9-Rahip ve Goltz Paşa'nın Ailesi
- 10-Osmanlı Sultanı ve Alman İmparatoru Namına Bulunacak Şahıslar
- 11-Nazır ve Sefir
- 12-Paşalar
- 13-Meclis-i Ayan ve Mebusan Üyeleri ve Mülkiye Ricali
- 14-Alman Konsolosu
- 15-Türk ve Alman Subayları
- 16-Alman Kolonisi
- 17-Basın ve sair şahıslar
- 18-Polis

⁷³ ATASE, *BDH*, No.2565-7, 22 Haziran 1916, lef 1.

⁷⁴ Törende Enver Paşa Türkçe olarak şu konuşmayı yapmıştır: "Osmanlı ordusunun yeniden doğuşunu ve güçlenmesini hayatının gayesi yapmış adamı şükranla anmayan kimse yoktur bu ülkede. O ölmüştür. Fakat bizim için yaptıkları hatırlanacak, adı Osmanlı dünyasında yaşamaya devam edecektir. Her şeye kadir olan Allah'tan ruhuna ebedi huzur bağışlamasını niyaz ederiz." Hans Guhr, *Anadolu'dan Filistin'e Türklerle Omuz Omuza*, Çev. Eşref Bengi Özbilen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007, s.18.

19-Otomobil ve Arabalar⁷⁵

Cenaze alayı Sarayburnu'na ulaştığında askerle yolun her iki tarafında selam duruşunda bulunacaklardı. Bu sırada topçular sağ tarafa Ahırkapı istikametine, süvariler ise sol tarafa Tramvay Caddesi'ne doğru mevzileneneceklerdi. Cenaze Bahriye Nezareti'nden temin edilen torpidoya Sarayburnu'nda nakledilecekti. Tabutla beraber sadece nişanları taşıyan subaylar ile nöbetçiler gideceklerdi. Torpidonun hareketi anında selam atışı yapacak bölük üç defa yaylım ateş edecek ve bununla tören sona erecekti. Cenaze törenine katılan halkın ayrılmalari ile birlikte bando ve mızıklar da hava çalarak Sarayburnu'ndan ayrılacaklardı⁷⁶.

Müşir Von der Goltz Paşa'nın cenaze töreni 24 Haziran 1916 tarihinde Harbiye Nezareti tarafından yapılan ve yukarıda ayrıntıları ile açıklanan program çerçevesinde icra edildi. Torpidobota nakledilen tabutu deniz yolu ile Tarabya'da bulunan Alman Sefareti'nin yazlık rezidansına götürüldü. Rezidansın bahçesinde yer alan Alman şehitliğine defnedildi⁷⁷.

Sonuç

XIX. yüzyılın ilk yarısında başlayan Avrupa tarzı ordu modernizasyonu, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devam etti. Bu süre içinde Osmanlı ordusunun modernizasyonuna en fazla katkı sağlayanlardan biri de Almanya'dan resmi görev ile İstanbul'a gelen Baron Von der Goltz Paşa idi. Paşa'nın, Osmanlı ordusunda 1883-1895 yılları arasında kapsayan 12 yıllık hizmetinin dışında I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusu için çalışmaya devam etmesi Türk askeri tarihi açısından önemlidir. I. Dünya Savaşı'nın hemen başında, önce Osmanlı Sultanına askeri danışman olarak daha sonra da I. ve VI. Ordu Komutanı olarak hizmet etmesi, Goltz Paşa'nın Türk Devleti nezdindeki değerini açıklar niteliktedir.

Goltz Paşa'nın, I. Dünya Savaşı'nda kendi ülkesinde bile üst düzey bir göreve atanmaz iken, Osmanlı Devleti'nde başkenti ve boğazları koruyan stratejik öneme sahip I. Ordu ve Irak cephesini korumakla mükellef olan VI. Ordu komutanlıklarına atanması dikkat çekicidir. Bu tarz üst düzey görevlere Osmanlı tarafından bir Alman subayının atanması, o kişinin ordu-millet üzerinde geçmişte bıraktığı derin iz ve tesirlerin yansımaları olarak görülmelidir. Goltz Paşa'nın hem devlet hem de ordu kademelerindeki yetkililer tarafından saygı gösterilen bir şahsiyet olmasında, onun kariyerine ek olarak kişiliğinin de payı fazladır. Farklı bir kültüre sahip uzak bir ülkede uzun yıllar verimli çalışması ve o ülke şartlarına ve insanlarına kendisini adapte etmesi bulunduğu topraklarla arasında bir tür duygusal bağ kurmasına vesile olmuştur.

Goltz Paşa'nın Osmanlı Devleti tarafından son derece hürmet edilen ve saygı gösterilen bir şahsiyet olmasına en güzel ve son örnek cenaze törenidir. I. Dünya Savaşı devam ederken cephede bir hastalıktan dolayı hayatını kaybetmesi ve neticesinde oraya defnedilmesi, Türklerin ona son vazifelerini yapmalarına engel olamamıştır. Savaşın devam ettiği bir ortamda mezarının açılarak tabutunun özenle korunup İstanbul'a nakledilmesi ve sonrasında Harbiye Nezareti tarafından daha önce hiçbir yabancı subaya yapılmayan bir cenaze töreni hazırlanması kayda değer bir olaydır. Türk Milleti, alelaide bir cenaze merasiminden ziyade en ince ayrıntısına kadar düşünülen ve matbu programı harfiyen uygulanan bir törenle Müşir Goltz Paşa'yı ebediyete uğurlayarak son vazifelerini yerine getirmek istemiştir. Üst düzey devlet görevlilerinin, ordu mensuplarının, yabancı misyon şeflerinin ve halkın geniş katılımıyla İstanbul Beyazıt Meydanı'nda gerçekleştirilen cenaze töreninde en dikkat çeken olay, Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın bir konuşma yapmasıdır. Savaş

⁷⁵ ATASE, *BDH*, No.2565-7, 22 Haziran 1916, lef 2.

⁷⁶ ATASE, *BDH*, No.2565-7, 22 Haziran 1916, lef 1.

⁷⁷ Tilman Lüdke, "Baron Colmar von der Goltz Türkiye'de-Otuz Üç Sene Süren Bir Aşk Hikayesi", *Boğaziçi'ndeki Almanya*, Yay. Matthias von Kummer, Ege Yayınları, İstanbul 2009, s.168.

ortamında başkent İstanbul'da en üst düzey katılımın sağlandığı ve Osmanlı Sultanı ve sadrazamından sonra devletin en önemli adamlarından birinin konuşma yaptığı bir cenaze töreni ancak Müşir Von der Goltz Paşa'nın olabilirdi. Dolayısıyla Türk Devleti ve milleti tarafından Müşir Goltz Paşa'ya yaşarken gösterilen saygı ve hürmet ölümünden sonra da aynen devam etmiştir.

Bibliyografya

I-Arşiv Belgeleri

A-Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı (ATASE)

ATASE, *BDH*, No.14-1-72

ATASE, *BDH*, No.20-96

ATASE, *BDH*, No.195-250-825

ATASE, *BDH*, No.195-814-824

ATASE, *BDH*, No.195-814-825

ATASE, *BDH*, No.198-834

ATASE, *BDH*, No.2090-11

ATASE, *BDH*, No.2512/22

ATASE, *BDH*, No.2565-7

ATASE, *BDH*, No.2663-123

B-Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, *BEO*, No.4349/326165

BOA, *BEO*, No.4414/330986

BOA, *DH.EUM. 4.ŞB.*, No.4/5

BOA, *DH.ŞFR*, No.497/107

BOA, *DH.ŞFR*, No.503/15

BOA, *HR.SYS*, No.2315/5

BOA, *HR.SYS*, No.2338/91

BOA, *HR.SYS*, No.2339/10

BOA, *HR.SYS*, No.2419/89

BOA, *HR.SYS*, No.2419/101

BOA, *HR.SYS*, No.2419/126

BOA, *HR.SYS*, No.2420/9

BOA, *İ.DUİT*, No.12/63

BOA, *İ.HB*, No.63/30

BOA, *İ.TAL*, No.499/60-1

C-Politisches Archiv Auswaertiges Amt (PA AA)

PA AA, *Türkei 139*, R13234, A4069

PA AA, *Türkei 139*, R13264, A13232

PA AA, *Türkei 139*, R13267, A30142

II-Süreli Yayınlar

Harp Mecmuası

Servet- Fünûn

Tanin,

Tercüman-ı Hakikat

III-Tetkik Eserler

ALKAN, Necmettin, "II. Abdülhamid Devrinde İstihdam Edilen İlk Alman Askeri Heyetinin Komutanı Otto Von Kaehler ve İki Tarafın Beklentileri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S.43, İstanbul 2007, s.135-165.

ALTIPARMAK, Sırrı, "Colmar Freiherr Von der Goltz Paşa'nın Biyografisi", *20. Yüzyıl Başına Kadar Türk Askeri Eğitiminin Tarihi Gelişimi*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1983, s.53-55.

AVCI, Orhan, "Irak'ta Türk Cephesi (1914-1918)", *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti*, Ed. Ali Arslan-Mustafa Selçuk, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015, s.207-227.

BELENDİR, Güney, "Von der Goltz Paşa'nın Türk Ordusundaki Hizmetleri ve Yetişmesinde Katkısı Olduğu Şahsiyetler" *20. Yüzyıl Başına Kadar Türk Askeri Eğitiminin Tarihi Gelişimi*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1983, s.63-70.

BEYDİLLİ, Kemal, "Colmar Von der Goltz Paşa'nın Gelişine Kadar Prusya-Alman-Osmanlı Siyasi ve Askeri Münasebetlerine Kısa Bir Bakış", *20.Yüzyıl Başına Kadar Türk Askeri Eğitiminin Tarihi Gelişimi*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1983, s.13-17.

ÇAKMAK, Fevzi, *Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekâtı, Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya'da İran'da*, Yay. Haz. Ahmet Tetik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

DEMİRHAN, Pertev, *Generalfeldmarschall Colmar Freiherr Von der Goltz, Das Lebensbild eines grossen Soldaten*, Göttingen 1960.

DUMAN, Selçuk, *II. Meşrutiyet'ten İngiliz Mandaterliğine Irak (1908-1922)*, Berikan Yayınları, Ankara 2010.

ERGİN, Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi*, C. III, Eser Neşriyat, İstanbul 1977.

ERICKSON Edward J., *Size Ölmeyi Emrediyorum! I. Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003.

ERICKSON Edward J., *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu, Çanakkale, Kutü'l-Amare ve Filistin Cephesi*, Çev. Kerim Bağrıaçık, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

- FALKENHEIN, Erich von, *General Falkenheim'in Hatıratı*, Haz. Faruk Yılmaz, Berikan Yayınları, Ankara 2002.
- Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri I. Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, C.X, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985.
- Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı*, C.I, Ankara 1993.
- GUHR, Hans, *Anadolu'dan Filistin'e Türklerle Omuz Omuz*, Çev. Eşref Bengi Özbilen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007.
- Halil Paşa, *İttihad ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş*, Haz. Taylan Sorgun, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2007.
- KRETHLOW, Carl Alexander, *Generalfeldmarschall Colmar Freiherr Von der Goltz Pascha*, Ferdinand Schöningh, Paderborn 2012.
- KUTAY, Cemal, *Türk-Alman Tarihi Kader Bağ*, Ercan Holding Yayınları, İstanbul 1986.
- LÜDKE, Tilman, "Baron Colmar von der Goltz Türkiye'de-Otuz Üç Sene Süren Bir Aşk Hikayesi", *Boğaziçi'ndeki Almanya*, Yay. Matthias von Kummer, Ege Yayınları, İstanbul 2009, s.155-169.
- MAYAKUŞU, Salih, *Goltz Paşa'nın Hatıratı*, Askeri Matbaa, İstanbul 1932.
- MOLTKE, Helmuth von, *Briefe über Zustaende und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, Berlin 1882.
- MOLTKE, Helmuth von, *Türkiye Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969.
- MUDRO, General von, *Goltz Paşanın Hatırası ve Hal Tercümesi*, Çev. Pertev Demirhan, Kara Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 1953.
- OĞUZ, Burhan, *Yüzyıllar Boyunca Alman Gerçeği ve Türkler*, Anadolu Aydınlanma Vakfı Yayınları, İstanbul 2007.
- ÖNSOY, Rifat, *Türkiye'deki Almanya 1914-1918*, Atlas Yayınları, Ankara 2004.
- RATHMANN, Lothar, *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, Çev. Ragıp Zarakolu, Belge Yayınları, İstanbul 2001.
- ROHDE, Hans, *Asya İçin Mücadele I. Kitap Şark Meselesi*, Çev. Binbaşı Nihat, İstanbul Askeri Matbaa, İstanbul 1932.
- SABİS, Ali İhsan, *Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi*, C.III, İstanbul 1991.
- TESKE, Hermann, *Von der Goltz: Ein Kaempfer für den militaerichen Fortschritt*, Göttingen 1957.
- TURAN, Oğuz, "Von der Goltz Paşa'nın Stratejik Düşünceleri ve Eserleri", *20. Yüzyıl Başına Kadar Türk Askeri Eğitiminin Tarihi Gelişimi*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1983, s.27-34.
- TÜRSAN, Nurettin, "General Feldmarschall Colmar Freiherr Von der Goltz'un Türkiye Yaşamı ve Hizmetleri", *20. Yüzyıl Başına Kadar Türk Askeri Eğitiminin Tarihi Gelişimi*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1983, s.35-52.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.IV, TTK Yayınları, Ankara 1983.

WALLACH, Jehuda L., *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, Çev. Fahri Çeliker, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985.

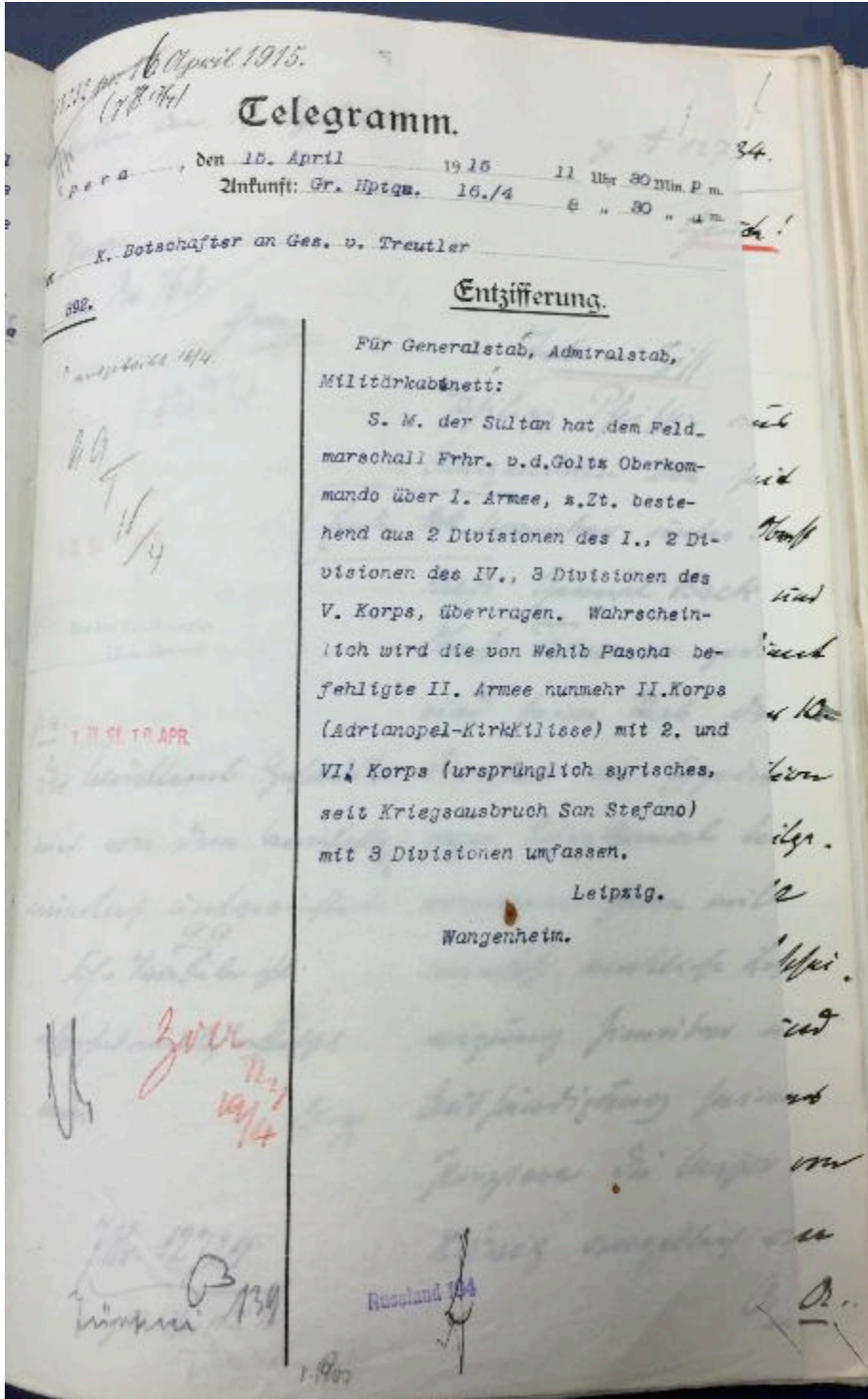
YILMAZ, Faruk, *İmparatorluk Döneminde Türk-Alman İlişkileri, Goltz Paşa'nın Hatıratı*, Berikan Yayınları, Ankara 2004.

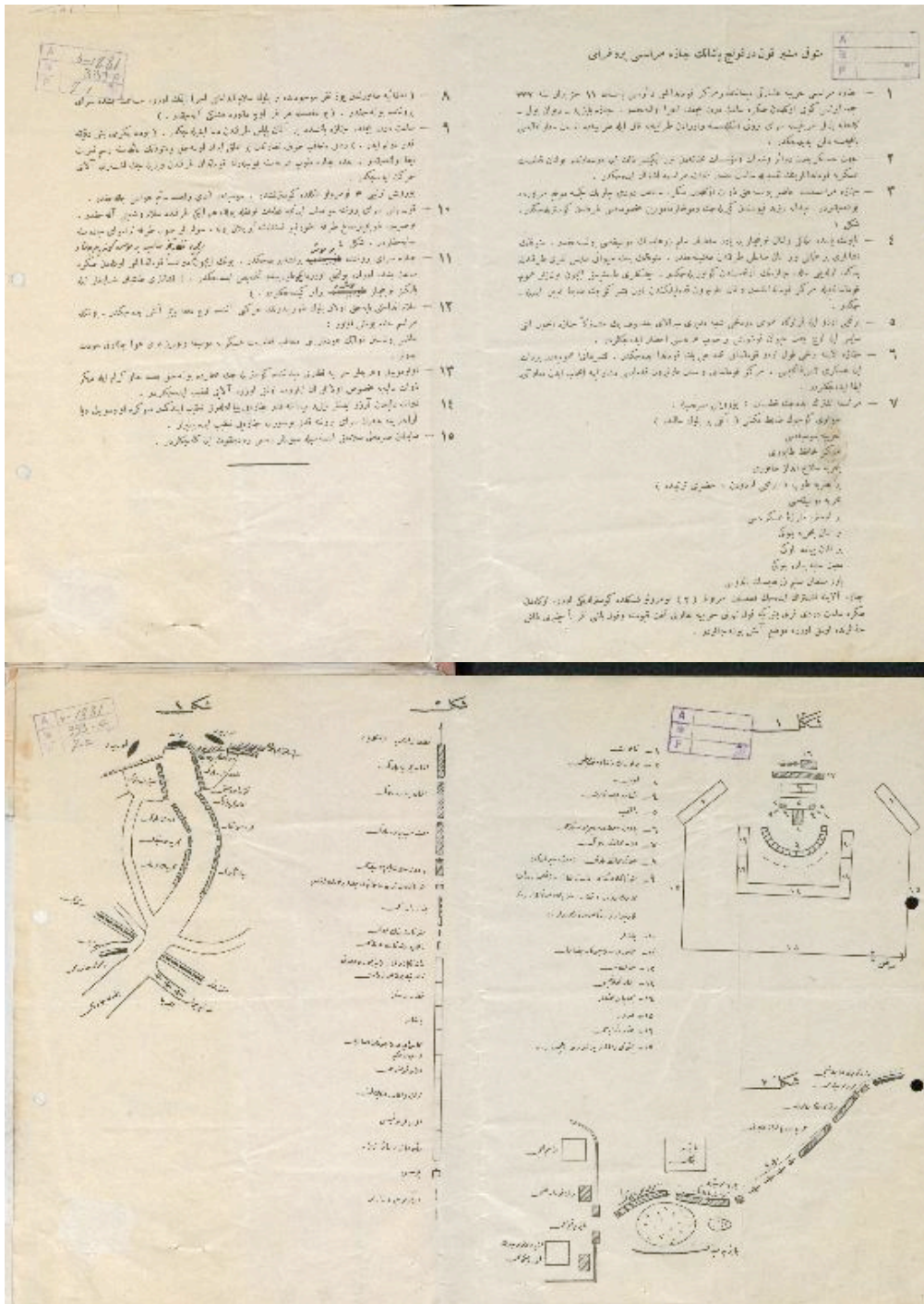
137

Volume 9
Issue 3
September
2017

EKLER

Ek 1

Ek II